

Bocken, räven & dygdiga damen

KÖNSMETAFORER I SVENSK-DANSK PROPAGANDA UNDER STORA NORDISKA KRIGET

AV

ANDREAS MARKLUND

Ett vanligt tema i den tidigmoderna krigspropagandan var allegoriska framställningar av krigshärjade platser som lidande jungfrur. I berättelserna om kriget återgavs både fästningar, städer och hela landsdelar i termer av en ren men hotad kvinnlighet. Ett exempel är det svenska skillingtrycket *Skåne siunger och qwiller under person af en dygdig dame, som lider wåld af en enwijs courtisan, men likwål och förblifwer emot sin rätta herre och konung altijd redelig* – ett av många euforiska kväden om slaget vid Helsingborg den 28 februari 1710.¹ Titeln fångar jungfrumotivets essens. Skåne porträtterades som en »dygdig dam«, kvittrande och älskvärd men illa anfäktad av »en envis kurtisan« med tvivelaktiga intentioner. Denna framfusiga friare representerade naturligtvis den danska krigshär som i november 1709 invaderade Skåne. Och Skånska damens »rätta herre«, som hon trofast tjänade med kropp och själ, var ingen mindre än Karl XII.

Andreas Marklund (f. 1972) är gästforskare vid SAXO-institutet: afd. f. Historie, Köpenhamns universitet. Tjänsten finansieras av STINT: Stiftelsen för internationalisering av svensk forskning. Föreliggande artikel är tillkommen i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet. För värdefulla kommentarer tackas Charlotte Tornbjer, Marie Cronquist, Hanne Sanders, Barbro Bergner, Karl-Erik Frandsen, Sebastian Olden-Jørgensen och redaktionen på HT.

¹ Under Stora nordiska kriget tillämpades olika tideräkningssystem i Sverige och Danmark. Mellan 1700 och 1712 följde Sverige en modifierad version av den julianska kalendern kallad svenska stilen. I Danmark tillämpades från och med år 1700 den gregorianska kalendern, som då utvecklats till något av en europeisk standard. Under svenska stilens tid låg rikets tideräkning tio dagar efter den danska, så enligt den danska synen utkämpades slaget vid Helsingborg inte 28 februari 1710 utan den 10 mars samma år. Föreliggande undersökning försöker följa den datering som anges i de historiska dokumenten från respektive rike. Där så icke är möjligt ges för enkelhets skull företräde åt den svenska dateringsprincipen.

Skillingtrycket ger prov på en noga genomtänkt fiendebild. Den barbariska figurmall som propagandamakarna använde för att beskriva rysarnas framfart i öster är inte synlig i texten. Åtminstone inte initialt. På ytan är kurtisanen hövlig, talför och välekiperad. Han kommer till Skåne med fagra ord och lockande löften. Men den dygdiga damen ser igenom kurtisanens smicker och inser snart att han är ute efter att »förkränka« henne »i grund«. Hon vet vad hon talar om, för det är inte första gången Skåne får ovälkommet besök från andra sidan sundet. Med orden »Var dock stilla Herre lilla, glöm ej sist I for illa«² ger hon kurtisanen korgen – en spydig hänvisning till Skånska kriget 1675-1679.

Skånes kallsinhet föranleder en gradvis demaskering av den danske herremannen. Steg för steg avslöjas hans orena avsikter. Ja, han uppför sig snart så ociviliserat att Skåne jämför honom med »en full Rysser«. Han slingrar in sina fingrar i hennes hår och tränger sig nära. Skådespelet upphör när kurtisanen plötsligt river av Skånes kläder och slungar sig över henne, hetsad över gränsen av okristliga lustar. Den försvarslösa jungfrun kan inte göra annat än ropa på hjälp:

Nu vad är, du tar dig för
Himmelen min klagan hör
Våld ach! här brukas nu

I smärta och vrede vänder sig den skånska damen till sin »vän« i Bender – den bortavarande svenska kungen. Hennes nödrop manar till snarlig vedergällning: »Kom och se hur jag är riven.«³

Ämnet för denna studie är jungfrun och de könsmetaforer som krigspropagandan genererade kring hennes gestalt. Undersökningen baseras på svenska och danska propagandatexter från Stora nordiska kriget, med tonvikten lagd på krigshandlingarna i Skåne 1709-1710.

På ytan framstår jungfrumotivet som kvinnligt kodat men i grund och botten är det en historia om manlighet. Propagandan framställdes av män som i huvudsak talade till andra män. Kriget påverkade alla kungens undersåtar – kvinnor, män, barn och gamlingar – men det var rikets manfolk som utsändes för att strida och dö på slagfältet. För att motivera sådana offer krävdes myter. Och avsikten med denna artikel är att exponera de *myter om det manliga* som jungfrumotivet anspelade på.

² För att underlätta läsningen har jag tagit mig friheten att modernisera stavningen en aning i de historiska citaten.

³ *Skåne sjunger och qwiller under person af en dygdig dame, som lijder wåld af en enwijs courtisan, men likwål och förblifwer emot sin rätta herre och konung alltid redelig*, 1710. (Kungliga biblioteket, Stockholm.)

Till följd av detta mytologiska anslag är det motiverat att säga några ord om begreppet *myt*. Studien utgår från en tvådelad definition. Myten har dels en mikrokosmisk dimension som berättelse om ett fenomenets ursprung och innersta mening, i detta fall manlighetens »innersta väsen«. På ett mer övergripande plan är myten en ansats att ordna tillvaron genom att inpassa det hemska, väldiga och oförklarliga – exempelvis krig och naturkatastrofer – i en någorlunda sammanhängande världsbild.⁴

Med hårkorset inskruvat på krigstida könskonstruktioner handlar artikeln om hur krig, våld och fiendskap har *legitimerats* och *mytologiserats* i statlig propaganda. Men innan det är möjligt att gå vidare med myterna och metaforerna är nödvändigt att titta närmare på propaganda som historiskt källmaterial och vetenskapligt problem.

Propaganda: aktörer, källor & problem

Både politiskt och kunskapsteoretiskt är *propaganda* ett besvärligt begrepp. Under 1900-talet fick det en kraftigt negativ laddning, vanligtvis förknippad med organiserat politiskt lögnmakeri och andra former av massriktad desinformation.⁵ Denna propagandasyn är nära knuten till förra seklets totalitära stater, inte minst Sovjet och Tredje rikets Tyskland, med den nazistiska propagandaministern Joseph Goebbels som sinister sinnebild.⁶ I implicit form har denna sammankoppling präglat efterkrigstidens historieforskning, där även äldre tiders propaganda framställts som centralt manövrerade desinformationssystem, nyttjade av samhällets toppskikt vid styrningen av de stora massorna.⁷

⁴ Bruket av myter i tidigmodern statsretorik är ett uppmärksammat ämne i dagens kulturhistoriska forskning. Se exempelvis det utmärkta förordet samt några av de mer applicerade studierna i Allan Ellenius (red), 1998, *Iconography, Propaganda and Legitimation. The origins of the modern state in Europe, 13th-18th centuries.* (Oxford: Clarendon Press.) Ett mythistoriskt arbete med fokus på nordiska förhållanden är Nils Ekedahl, 1999, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokost.* (Uppsala: Gidlund.)

⁵ För en djuplodande diskussion om propagandabegreppets historia, se den fylliga artikeln »Propaganda« i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red), 1984, *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politishen-sozialen Sprache in Deutschland. Vol 5. Pro-Soz.* (Stuttgart: Ernst Klett.)

⁶ Bertrand Taihe & Tim Thornton, 1999, »Propaganda: a Misnomer of Rhetoric and Persuasion?« i Bertrand Taihe & Tim Thornton (red) *Propaganda. Political Rhetoric and Identity 1300-2000.* (Phoenix Mill: Sutton.), s. 1ff.

⁷ Två svenska exempel på denna propagandasyn är Jerker Rosén, 1952, *Den svenska utrikespolitikens historia. Band II:1, 1697-1721.* (Stockholm: P.A Nordstedt.) 21-37; samt Stefan Bohman, Kerstin Davidson & Johan Söderberg, 1981, *Krigsvisor. Svensk värnings- & krigspropaganda från 30-åriga kriget till Gustav III.* (Stockholm: Ordfront, Arkivet för folkets historia.)

Att överföra en sådan definition till tidigmoderna förhållanden är emellertid ytterst problematiskt. Såväl den danska som svenska centralmakten förstärkte under 1600-talet det administrativa greppet om respektive rike, ändå fanns där ingen möjlighet att skapa propaganda som influerade sinnestillstånd på alla nivåer av samhället. Den »breda propagandan« är något som hör till biografens och telekommunikationernas tidsålder.⁸

Under den tidigmoderna perioden var statsmaktens propagandistiska arsenal i första hand baserad på kungliga kungörelser, tryckta småskrifter, olika former av porträttmåleri samt rituella manifestationer som tacksägelsefester och kröningar.⁹ I krisartade situationer, framförallt under ofredsår, strömmade dikter, visor och orationer av det kungaförhålligande slaget från både kungliga och självständiga boktryckerier, dessutom producerades diverse förordningar som de lokala myndigheterna förväntades förmedla till undersåtarna. Men med undantag för det sistnämnda mediet är det viktigt att nedtona graden av centralstyrning. Varken Karl XII eller Frederik IV förfogade över något »propagandaministerium« med kraft att samordna ländernas inre informationsspridning. Som konsthistorikern Mårten Snickare påpekar i doktorsavhandlingen *Enväldets riter* bör man istället tänka sig periodens statspropaganda som ett nätverk av »personliga initiativ«, verkande inom ramar som definierats centralt.¹⁰ Ett exempel är de officiella tacksägelseerna över militära segrar. Dessa proklamerades uppifrån, i Sverige från Karl XII:s fältkansli, för att därefter fyllas med konkret innehåll av diktare, gravörer, präster och ämbetsmän på den lokala nivån.¹¹

Uttrycket »personliga initiativ« kan emellertid ge missvisande associationer. Att många propagandamakare verkade med den egna karriären som drivkraft är visserligen ovedersägligt. På senbarockens kulturscen var det vanligt att man skrev eller målade för att uppmärksammas som god patriot och vinna tillträde till rikets högre poster.¹² En sådan karriärist var prästmannen och universitetsläraren Andreas Rydelius

⁸ Taithe & Thornton, 1999, s. 9.

⁹ För en god introduktion till den tidigmoderna statspropagandan, se Ellenius, 1998.

¹⁰ Mårten Snickare, 1999, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*. (Stockholm: Raster.), s. 175f.

¹¹ För information om de svenska tacksägelsefesterna, se kapitlet om Narva i Snickares ovanstående avhandling samt Peter Ericsson, 2002, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala: Studia Historica Upsaliensa.), s. 117f.

¹² Bernt Olsson, 1984, »De tre Karlarna i samtidslitteraturens spegel« i *Tre Karlar. Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*. (Stockholm: Livrustkammaren.), s. 97. För fallet Danmark, se Sebastian Olden-Jørgensen 1996, *Poesi og Politik. Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*. (København: Museum Tusulanums Forlag.), s. 17ff.

som år 1710 – samma år som han utnämndes till professor i metafysik vid universitetet i Lund – utgav det ovan refererade skillingtrycket om slaget vid Helsingborg.¹³ Men det måste betonas att Rydelius också var en statens tjänare. Likt de flesta av periodens politiska tillfällesdiktare stammade han från den nya samhällseliten av statliga ämbetsmän. Bland Rydelius diktarkollegor återfanns exempelvis lantmätare, lektorer och kanslisters.¹⁴

Minst lika viktigt är att tidens dominerande konstbegrepp framhöll stat och politik som ypperliga grundämnen för poeter och liknande konstutövare. Att ställa sin musa i statens tjänst och besjunga rikets härlighet hölls under barockens dagar för verkligt stor konst.¹⁵ Även om enskilda författares »personliga« initiativ var essentiella för statens propagandapparat kan man utgå från att texterna inte präglades av något djupare konfliktförhållande mellan personligt-konstnärliga och statligt-politiska intressen. Därför är det motiverat att omtala detta lösa nätverk av självständiga skriftställare som statsmaktens propagandamakare.

Dagens forskare betonar att propaganda framförallt handlar om att övertyga. Därför innehåller den alltid element som antas korrespondera med värderingar och försanthållanden hos de tilltalade. Att betrakta propaganda som ren och skär desinformation är alltså ett endimensionellt förhållningssätt. Historikerna Bertrand Taithe och Tim Thornton uttrycker det som att propagandan skapas i spänningsförhållandet mellan »downright lying och truth-telling«.¹⁶ Sålunda kan man tala om ett kulturellt möte mellan sändare och mottagare. Och såväl den tilltänkta publiken som de konkreta förmedlingssituationerna framstår som viktiga analysfaktorer.

Av källtekniska skäl kan den mottagande sidan vara svår att nå, särskilt när man arbetar med äldre material. Därför är det mer realistiskt att

¹³ För biografiska uppgifter om Andreas Rydelius, se *Svenskt biografiskt handlexikon. Band 2. L-Ö*, 1906. (Stockholm: Albert Bonniers.), s. 397f.

¹⁴ Två svenska exempel är lantmätaren Wilhelm Kruse och kanslitjänstemannen Israel Holmström, ett danskt är statsarkivarien Frederik Rostgaard. Av de skribenter som jag hittills lyckats identifiera är danske Povel Phønixberg den enda som avviker från ovan nämnda statsanknytning. Phønixberg var skillingtrycksförfattare och senare boktryckare med ett förflutet som soldat och bordellägare. Det var sannolikt det sistnämnda arbetet som förlänade honom det tvivelaktiga öknamnet »Venusberget«. En tentativ karaktärsteckning med bibliografisk slagsida återfinns i E. C. Warlauff, 1860-1863, »P.J. Phønixberg. Kiøbenhavnsk Bogtrykker og Leiligheds poet i Begyndelsen af det attende Aarhundrede. Et Tidsbillede« *Historisk tidsskrift* [Danmark] 1860-1863: 3 r. 2b.

¹⁵ Kurt Johannesson, 1968, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*. (Stockholm: Almqvist & Wiksell.), s. 129.

¹⁶ Taithe & Thornton, 1999, s. 2.

fråga sig hur långt propagandan var *avsedd* att nå. Var det de stora folkdjupen eller den mycket snävare ämbetsmannaeliten som statsmaktens propagandamakare sökte påverka under Stora nordiska kriget?

För att besvara denna fråga krävs en närmare presentation av undersökningens källmaterial. Stora nordiska kriget var en utdragen ofredstid som genererade otaliga hyllmeter med propagandistiskt stoff.¹⁷ Det omfångsrika materialet har i detta arbete avgränsats till två huvudgrupperingar: kungörelser och småtryck, i första hand rörande kriget i Skåne 1709-1710.

Den första källgrupperingen omfattar officiell statspropaganda som kungliga förordningar, krigsförklaringar, tacksägelseskrifter, böndagsplakat och relationer.¹⁸ Här är det befogat att tala om ett tvåfaldig auditorium. Det mer komplicerade materialet, exempelvis de längre relationerna, den danska krigsförklaringen och det sjuttiosidiga svenska gensvaret, riktade sig i första hand till den läsande samhällseliten, i synnerhet de statliga ämbetsmännen – samma målgrupp som *Post- och inrikes tidningar* och *Den Köpenhaviske Postrytter*. Även om fienden omtalas i kraftigt fördömande ordalag präglas denna typ av kungörelser av ett resonerande tonfall. Gud är naturligtvis närvarande, men det religiösa elementet är nedtonat till fördel för europeisk stormaktspolitik, mel-

¹⁷ Trots det omfångsrika källmaterialet är Stora nordiska krigets propagandaverksamhet ett tämligen outforskat område, i synnerhet beträffande den inåtriktade propagandan. Lakunen är särskilt besvärande i den danska forskningen, där den enda systematiska studien utgörs av ett mer än trettio år gammalt examensarbete: Ann Rosenberg Welling, 1971, *Dansk Krigspropaganda 1700-1720*. (Opublicerad Speciale til kandidateksamen, Institut for Historie, Københavns universitet.) För svenska förhållanden finns ett avsnitt om propaganda i Rosén, 1952. De senaste årens forskning om kungliga kungörelser har därtill medfört ett ökat uppmärksammande av den inre informationsspridningen. Beträffande Stora nordiska kriget är den grundligaste genomgången Ericsson, 2002. Intressanta perspektiv återfinns också i Jonas Nordin, 2000, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. (Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag.) Den sistnämnda leder ett pågående forskningsprojektet om statlig informationsförmedling i det tidigmoderna Sverige. Här ingår även doktoranden Anna Maria Forsberg, som tidigare publicerat en artikel om skillingtryckspropaganda kring slaget vid Narva. Se Anna Maria Forsberg, Malin Grundberg & Jonas Nordin, 2003, »Manifestation och kommunikation. Statens och kungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid« *Historisk tidskrift* [Sverige] 2003:3; samt Anna Maria Forsberg, 1998, »Gläd tigh nu o Swea-rike! Segervisorna från slaget vid Narva 1700 – propaganda eller spontana kungahyllningar« *Karolinska förbundets årsbok*.

¹⁸ Textkritiska studier av kungörelsernas narrativa uppbyggnad och propagandistiska funktion har länge varit en bristvara, både i svensk och dansk historieforskning. Detta är dock på väg att ändras. De ovan anförda avhandlingarna av Nordin och Ericsson har bidragit med nya frågeställningar och skarpa analyser. Se också Elisabeth Reuterswärd, 2001, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund: Studia Historica)

lanstatliga avtal, militärtekniska detaljuppgifter och glimtar ur det föregående seklets krigshistoria.

Förordningarna, tacksägelseskrifterna och de religiösa plakaten var däremot ämnade för de bredare folklagren. Här växlar tonfallet mellan den absoluta maktens befallande stämma och ett mer beskyddande tilltal av det landsfaderligt kärleksfulla slaget.¹⁹ Den religiösa dimensionen är kraftigt framträdande och i texternas centrum står vanligtvis det konfliktfyllda förhållandet mellan Herren Gud och hans syndfulla folk, det vill säga de danska respektive svenska undersåtarna.

I både Danmark och Sverige nyttjade centralmakten det lokala prästerskapet vid förmedlingen av kungörelserna. Som den svenska historikern Elisabeth Reuterswärd framhåller var predikstolen tidens viktigaste massmedium för gemene man.²⁰ Där förelåg dock vissa skillnader mellan länderna. För det första tycks den svenska statsmakten ha gjort flitigare bruk av predikstolens propagandistiska kvalitéer. Många danska förordningar innehåller istället anvisningar till allehanda världsliga auktoriteter, till exempel grevar, borgmästare och byfogdar, att »...paa behørige Stæder til alles Efterrettelse strax lade læse og forkynde...« den aktuella skriften.²¹ En annan skillnad är att det svenska kungörelsematerialet har en mer omfattande och diversifierad karaktär. Under de år som fingranskas i föreliggande studie lät Kungl. Maj:t utsända en lång räckta publikationer för offentlig uppläsning, från skattepåbud och riksdagskallelser till relationer, krigsböner och böndagsplakat.²² De danska kungörelserna var både färre och kortare, huvudsakligen bestå-

¹⁹ I sin avhandling undersöker Peter Ericsson olika typer av tonfall och argumentationstekniker i Karl XII:s förordningar. Han laborerar med begreppet »ideologiskt tilltal« och visar att materialet dominerades av fyra varianter: det religiösa, det retoriska, det materiella respektive det beskyddande tillfallet. För en sammanfattning, se Ericson, 2002, s. 258-277.

²⁰ Reuterswärd, 2001, s. 33ff.

²¹ Detta var en mycket vanlig avslutning på Kungl. Maj:ts kungörelser under Frederik IV:s regeringstid. Se *Kong Friderich 4.s allernaadigste Forordninger og aabne Breve fra den 26. Aug. 1699 til 1730. Ordrede aarvis, med særskilt Titelblad for hvert Aar og Register, Bind I: 1699-1713*. (Det kongelige bibliotek, København.)

²² I Sverige publicerade Kungl. Maj:t ett årligt böndagsplakat som förutom bibeltexterna till kyrkoårets fyra ordinarie bönedagar innehöll en inledande kommentar där majestätet »talade till« folket. För närmare uppgifter om svenska böndagstexter, se Göran Malmstedt, 1999, »Gud bevar oss för papister och turkar. Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet« i Magnus Berg & Veronica Trépagny (red) *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi*. (Lund: Historiska Media.). I den danska kyrkan fanns en liknande tradition med återkommande »bededager«, men den kungliga inblandningen tycks ha reserverats till exceptionella tillfällen som missväxter, epidemier och större krigsföretag. Den 17 januari 1655 utgick exempelvis ett kungligt brev till Danmarks biskopar om tre allmänna bönedagar den 21, 22 respektive 23 mars, i syfte att avstyra »Guds retfærdige Vrede« som »nu

ende av skattepåbud, olika förordnanden om den så kallade landsmilisen samt krigsadministrationen av det invaderade Skåne.²³

Att förklara dessa avvikelser skulle kräva en studie med längre tidsperspektiv än den förhandenvarande, men på ett hypotetiskt plan kan två viktiga omständigheter identifieras. För det första: då Sverige under denna tid var långt mer krigshärjat än Danmark verkar det rimligt att rikets centralmakt vidtog fler kommunikativa ansträngningar för upprätthållandet av inre frid och undersåtlig krigsmoral. För det andra framstår militärstatens uppbyggnad i respektive rike som väsentlig. I Sverige utgjordes krigsmaktens viktigaste resursbank av den skattebetalande allmogen, både i fråga om manskap och ekonomiska insatser, medan det danska systemet baserades på de adliga godsägarna och deras villighet att bidra med godsarbetare och överskott till kungens krigshär.²⁴ Att tala »direkt« till rikets bondebefolkning kan därför ha upplevts som mer trängande i det svenska fallet.²⁵

Undersökningens andra källgruppering är tryckta småskrifter. Kategorin omfattar en handfull lärda orationer, kungliga hyllningsdikter och predikningar, men lejonparten utgörs av så kallade skillingtryck. Detta var enkla trycksaker, normalt bestående av ett större ark som vikts i fyra eller åtta mindre sidor, innehållande en eller flera visor.²⁶ De skillingtryck som utgavs under Stora nordiska kriget saknade nästan alltid författarnamn, men tidigare forskning har identifierat många ämbetsmän och akademiker bland skribenterna.²⁷ Därför kan man också i

fornemmelig med usædvanlig hastig og smitsom Sygdom og Død klarlig har givet tilkjende.« Citatet är hämtat från Holger Rørdam (udg.), 1889, *Danske Kirkelove samt Udvalg av andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Førsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Bind III*. (København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.), s. 381.

²³ Som dansk huvudkälla används *Kong Friderich 4.s allernaadigste Forordninger og aabne Breve*, kompletterad med bibliografiska efterforskningar via *Biblioteca Danica*.

²⁴ Exempelvis Jan Lindegren, 2000, »Men, Money and Means« i Phillipe Contamine (red) *War and Competition Between States. The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries*. (Oxford: Clarendon Press.), s. 152ff; Lars B Struwe, 2003, »Soldater er også mennesker. Om forskningen i dansk 1700-tals militærhistorie og New Military History« *Historisk Tidsskrift* [Danmark], s. 394f.

²⁵ För ett liknande resonemang, se Ericsson, 2002, s. 273.

²⁶ En god introduktion till skillingtryckens värld är Margareta Jersild, 1975, *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. (Stockholm.) Ett utmärkt danskt arbete är fyrbandsverket *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700*, 1999-2002. (København: Reitzel.). Här är det emellertid inte skillingtrycken och deras propagandistiska kvalitéer som avhandlas, utan visornas funktion i 1500- och 1600-talens adliga kultursfär.

²⁷ Exempelvis Ingvar Andersson, 1927, »Göta Kämpavisa och dess skildring av Narvaslaget« *Karolinska förbundets årsbok*; Sture Bolin, 1929, »Wilhelm Kruse. Ett bidrag till kännedomen om den politiska agitationsdiktningen under kung Karl XII« *Karolinska förbundets årsbok*; Forsberg, 1998.

detta fall tala om ett tvåfaldigt auditorium. Som tidigare omnämnts skrev många av tidens diktare i hopp om att erhålla högre statliga ämbeten, vilket förutsatte att alstren lästes av rätt personer. Man måste därför utgå från att stoffet i hög grad riktades uppåt i systemet, till potentiella patroner och mecenater bland de högre ämbetsmännen och kretsarna kring kungen. Från detta perspektiv handlade texterna om att framställa de anonyma upphovsmännen som kungens och statsnyttans allra trognaste tjänare.

Men de tryckta småskrifterna var också avsedda för försäljning och allmän spridning. Rörande det krigspropagandistiska materialet skedde detta sannolikt med statsledningens indirekta stöd. Många av tidens svenska skillingtryck förlänades exempelvis en semiofficiell status genom utgivning vid kungliga boktryckeriet.²⁸ I en aktuell artikel om visdiktningen kring slaget vid Narva visar Anna Maria Forsberg att skillingtrycken ofta baserades på de officiella relationerna. Enligt henne var krigsvisorna ett slags »förfolkligande« av relationernas mer komplicerade, militärtekniska stridsskildringar.²⁹

Detta är en mycket viktig iakttagelse. Både danska och svenska skillingtryck präglas av ett enkelt bildspråk och rättfram tonfall som indikerar ett folkligt tilltal. Där finns många djurmetaforer, sexuella anspelningar och referenser till gårdsarbetet, inte sällan nedrörda i en märklig dekockt tillsammans med diverse platser och figurer ur Bibeln. Språket är ofta burleskt, med löjeväckande nödrim och käcka maningar till strid. En del visor är till och med skrivna på dialekt, till exempel *Marbons trohet och mandom* av lantmätaren Wilhelm Kruse, utgiven som anonymt skillingtryck i två upplagor under de kritiska vintermånaderna 1709-1710.³⁰

Något som gör skillingtrycken särdeles intressanta som historiskt källmaterial är att publiken inte begränsades till de läskunniga undersåtarna. Då de alltid framställdes som sånger, ofta baserade på koraler från psalmboken och andra kända melodislingor, var skillingtrycken väl anpassade för att uppfångas av en muntligt orienterad folkkultur.³¹ I städerna spreds de via snusbodar och gatuförsäljare, på landsbygden av gårdfarihandlare eller specialiserade kolportörer.³² Det är sannolikt att

²⁸ Detta observeras också av Forsberg, 1998, s. 136.

²⁹ Ibid., s. 137.

³⁰ Skillingtryckets fullständiga titel är *Marboens trohet och mandom, beprijsad vthi en wisa, honom och androm til vpmuntring, alfwarligen at tiena Gud och konungen: sig och fäderneslandet medh modh och blodh mot fiendens bäfwande spetzar och lod, redeligen at förswara*. För uppgifter om upplaga och författare, se Bolins ovan anförda arbete om Wilhelm Kruse.

³¹ Bohman, Davidson & Söderberg, 1981, s. 7f.

³² Jersild, 1975, s. 14ff.

visorna salufördes i sjungen form och att skillingtrycken således fick en spridning som gick utöver det tryckta mediet.³³

Samtida vittnesbörd indikerar att skillingtryckens visor var en integrerad del av de större städernas ljudbild. I en känga till versmakaren och boktryckaren Povel Phønixberg, författare till en lång räckta krigsvisor under Stora nordiska kriget, har Ludvig Hollberg levererat en ironisk men målande beskrivning av skillingtrycksbruket på Köpenhamns gator. Ja, ska man tro Holberg kunde en besökare i 1720-talets danska huvudstad inte undgå att exponeras för Phønixbergs »...smukke Vers og laerde Viser, som daglig siunges af smukke gamle Matroner udi de smaa Gader med stor Andagt.«³⁴

Värnlösa kvinnor & barn

Krigspropagandan kretsade ofta kring föreställningen om hotade kvinnor. Man tog till vapen för att försvara rikets kvinnfolk mot en skningslös fiende som inte tvekade att bruka våld mot svaga och oskyldiga. Den särskilda förbön som under krigsutbrottsåret 1700 framställdes för de svenska församlingarna kungjorde att kungen gett sig i fält för att möta rikets »tro- och samvetslösa Grannar«, som »med gruvligt tyranni« hemsökte »...folk och fästen, icke förskonandes värnlösa kvinnor och barn.«³⁵ I skillingtryckens värld var denna brutalitet i första hand framställd som ett ryskt karaktärsdrag och bildspråket användes för att beskriva ryska arméns framfart i baltiska provinserna. En av de många segervisor som tillkom i samband med slaget vid Narva, den 20 november 1700, skildrade i målande ordalag hur de framstormande ryssarna drog »...drängarna huden utav, och kvinnor i stycken de sletto, att vaggan ock blev där de nyföddas grav.«³⁶

I Andreas Rydelius *Skåne siunger och qwiller under person af en dygdig dame*, som presenterades i artikelns inledning, konkretiseras hotet mot det kvinnliga som våldtäkt. Den danska uppvaktningen mynnar ut i ett

³³ Det finns forskning som visar att de engelska skillingtrycksförsäljarna sjöng axplock ur sina sångsortiment för att fånga kundernas uppmärksamhet. Se Dianne Dugan, 1989, *Warrior Women and Popular Balladry, 1650-1850*. (Cambridge: Cambridge University Press.), s. 22ff.

³⁴ Citat från Werlauff, 1860-1863, s. 15.

³⁵ *Böön wid närwarande swåre Krigs-Tijder, uti alla Församlingar Öfwer Sverige och dess underliggiande Hertigdömer och Länder, att uppläsas. Trycht i Stockholm åhr 1700, uti Kongl. Booktrycheriet hoos Sal. Wankifs änchia*, 12/3 1700. (Lunds universitetsbibliotek, Lund.)

³⁶ »Sweriges fägne-ljud öfwer den oförliknelige seger wid Narwa den 20 Novembris anno 1700« i Karl-Ivar Hildeman, Sven G Hansson & Bengt R Jonsson, 1960, *Politisk rimdans. En viskavalkad genom svensk historia från Karl Knutsson till Karl Gerhard*. (Stockholm: Natur och kultur.)

regelrätt våldtäktsförsök och den initialt så belevade friaren framträder som ett liderligt råskinn. Denna våldtäktsbenägna fiende var en väsentlig aspekt av jungfrumotivet. Det var genom hans begär som jungfrudomen renderades politisk mening. Den tyska historikern Ulinka Rublack har i sin forskning om trettioåriga krigets propaganda gjort en mycket viktig observation: poängen med jungfrun var hennes beredvilighet att dö för sin mödom. I kraft av denna militanta renhet fungerade hon som symbol för kampvilja och motståndskraft under belägringar och liknande situationer.³⁷

Jungfruns metaforiska värld tillhandahöll samlande symboler för en plågad civilbefolkning. Likt den åtrådda men renhjärtade ungmön skulle bönder och borgare vara redo att lida all världens plågor för att hålla den lystna fienden på porten. Ett danskt exempel är en visa från 1659, utgiven i samband med Karl X Gustavs belägring av Köpenhamn. Texten är upplagd som en dialog mellan kungen av Sverige och den danska huvudstaden. Karl Gustav kommer till staden med vackra ord och löften om vänskap, men Köpenhamn låter sig inte imponeras. Belägraren avspisas med spefulla kommentarer som laddats med sexuella anspelningar, exempelvis »Jeg aktar det ej for stort, at du begær min port«. Attityden gör Karl Gustav mörk i synen och han låter snart masken falla. Skakande av vrede och begär svär han att dränka Köpenhamns högmod i blod och »pressera« hennes vallar med sina »starke kanonir«. Men Köpenhamn uthärdar i sin trotsiga tapperhet och den brunstiga belägraren utlovas en eldfångd »morgongåva« från dem som håller stånd på »mine Volde«.³⁸

Under Stora nordiska kriget var våldtäktsmotivet särdeles utbrett i den svenska propagandan. Genom dagsaktuella och historiska krigshändelser presenterades rikets trupprörelser i det sönderfallande östersjöväldet som chevalereska försök att undsätta en hotad kvinnlighet. Bland krigets skillingtryck florerade flera äldre visor i nya utgåvor och en av dessa behandlade 1678 års dansk-norska belägring av Bohus fästning. Skurken i visan, som titulerades efter öppningsstrofen *Mars han förde en hjälte i fält*, var den danska fältherren Ulrik Frederik Gyldenløve. Inledningsvis beskrivs han som »en hjält«, men glorian slocknar i de efterföljande raderna där vi presenteras för Gyldenløves lömska planer om »...hur han en jungfru in uti sitt tält, skulle förnedra och stjalpa.«

³⁷ Ulinka Rublack, 1997, »Wench and Maiden. Women, war and the pictorial function of the feminine in German cities in the early modern period« *History Workshop Journal*, s. 2ff.

³⁸ *En ny Samtale imellem Kongen af Sverrig og den Kongl: Stad Kiøbenhafn*, 1659. (Det Kongelige Bibliotek, Købehavn.)

Jungfrun i fråga var naturligtvis Bohus fästning. Den lede Gyldenløve och hans norska knektar »smeker« den ädla Bohus med bomber, granater och »svåra stenkast«, men trots den omilda behandlingen håller hon ut. Fagra Bohus är nämligen trygg i förvissningen att hon är »...en unger Hjaltes brud, kung Carl i Sverige med kostlig skrud.« När undsättningen slutligen nalkas visar sig Gyldenløves trupper alltför fega för att bruka vapnen i ärlig kamp: »Till Uddevalla med en lång Rumpa, Så måste de Norrbaggar skumpa.«³⁹

Bland aktuella händelser var slaget vid Narva ett återkommande tema i den svenska propagandan. Inför den officiella tacksägelsedagen, den 5 februari 1701, hade den kungliga arkitekten Nicodemus Tessin d.y. låtit uppföra illuminerade konstverk av allegorisk karaktär över hela Stockholm, bland annat ett som visade tortyren av jätten Tityos.⁴⁰ Detta är ett klassiskt-antikt motiv: den plågade giganten ligger utsträckt på ett fält i Hades medan en väldig gam hackar på hans lever. Till utställningen hade Tessin bifogat en textförklaring som hänvisade till Tityos brott: jätten hade sökt våldta solguden Apollons moder. Vad hade detta med Narva att göra? Nyckeln är naturligtvis Apollon. Som i Ludvig XIV:s Frankrike laborerade den svenska kungapanegyriken med ett metaforiskt universum där monarken jämfördes med solen. Alltså: Tityos symboliserade den ryske tsaren och hans misslyckade försök att kränka den svenska kungens älskade Narva.⁴¹

Tessins förklaring antyder att symboliken kan ha varit svårbegriplig för verkets samtida åskådare. Mer explicit var våldtäktsmotivet i visdiktningen kring Narva, inte minst i den prominenta *Göta Kämpavisa* av skalden och lantmätaren Gunno Dahlstierna. I kampsångens inledning möter vi den ryske tsaren – »Herr Päder« – som kastar sig fram och tillbaka i sin säng, plågad av en våt dröm om en utomordentligt tilldragande ungmö. Päders spågubbar identifierar snart drömkvinnan som »Stolts Narva«, och trots att en skrynklig trollkona varnar tsaren för Narvas ståndaktighet ger han sig ut på friarstråt med orden: »Den jungfru som ej vill, den kan jag ta med våld«.

På vägen våldtar tsaren Narvas lillasyster, »...liten Ivangro, eftersom hon var minst...«, men framme vid »sköna jungfruns dörr« stoppas hans framfart. Narva låter sig inte skrämmas av en hop »rysspälsar« utan »spänner sitt bälte«. En explosiv belägring inleds, men Päder får kalla

³⁹ *Twänne Krigz Wisor. Then första, Kong CARL han rider af Swerige uth. Then andra, Mars han förde en Hielte i Fält.* U.o.o.å [omkring 1708-1709], MT140-T7c. (Mikrofilmsavdelningen, Kungliga biblioteket, Stockholm.)

⁴⁰ Snickare, 1999, s. 155ff.

⁴¹ Johannesson, 1968, s. 126.

fötter när han omsider informeras om att jungfruns trolovade – den segersälle hjälten Karl – är i antågande. Hastigt flyr tsaren fältet och hans väldiga krigshär krossas av den tunnsådda men rättfärdiga svenska undsättningsstyrkan, ledd av den oräddde kung Karl som med värja i hand går »emot dunder och knall«. Med tårar mottar Narva sin älskade svenska hjältekung, som riskerat sitt »dyra liv« för hennes ära, och den unge krigaren tillbringar natten i hennes snövita armar.⁴²

Misstänkliggörandet av fienden

Vad var jungfrumotivets propagandistiska syfte? Vilka känslor skulle för-lösas hos publiken? Och vilka myter frammanades om könens ordning när krig och fiendskap legitimerades genom allusioner på en hotad kvinnlighet? Två propagandistiska funktioner framstår som särskilt viktiga: den ena i förhållande till fienden, den andra till de »rikets män« som ännu befann sig vid hemmafronten.

Beträffande fienden syftade motivet till att misstänkliggöra den fientliga statsledningen via furstens manlighet. Poängen var enkel: fursten och hans krigsmän var ohederliga stycken som riktade sina vapen mot vapenlösa och lät sina handlingar styras av köttsliga lustar. Det sist-nämnda är mycket viktigt. Fienden hade inte sina »passioner« under kontroll, därför dikterades hans militära aktioner av irrationella och syndfulla nycker. Den hotade jungfrun åskådliggjorde en fatal brist på självbehärskning och ansvarskänsla hos de fientliga makterna.

Uppsalahistorikern Karin Hassan Jansson har studerat den rättsliga synen på våldtäkt i det tidigmoderna Sverige och enligt henne förknippades brottet i första hand med manligt våld och manligt maktmissbruk. Våldtäktens sexuella aspekter och effekter på offret var sekundära. I förgrunden stod den manliga förbrytaren, hans våldsamma agerande och »onda uppsåt«. Den stereotypa förbrytaren var »den våldsamme soldaten« som genom sin våldtäktsbenägna karaktär och nyckfulla vapen användning stod som representant för en rå och ohederlig manlighet.⁴³ Denna föreställning är relevant för jungfrumotivets historisering. Genom den liderliga fienden och hans hotfulla utspel mot jungfruns ärbarhet definierades en skymflig överträdelse av manlighetens krav. Och fiendens krigsföretag förvreds till huvudlösa nidingsdåd.

⁴² *Giöta Kjömpa-Wisa, Om Konungen å Herr Pädar, Den 17 November 1700, Tryckt samma år.* U.o.o.å, [1700], MT140-T6A. (Mikrofilmsavdelningen, Kungliga biblioteket, Stockholm.)

⁴³ Karin Hassan Jansson, 2002, *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800.* (Uppsala: Uppsala universitet, Acta Universitatis Upsaliensis.), s. 296ff.

Att förevisa affektkontroll var särskilt viktigt för den krigförande statmakten. I sina studier av krigsförklaringarnas retorik i 1600-talets Tyskland och Frankrike har den tyske historikern Berndt Klesman påvisat affektkontrollens essentiella betydelse för statens självgestaltning. Målet var att kriget skulle framstå som ett ultima ratio: en sista utväg som den kloke och fredsälskande fursten ytterst motvilligt beträdde. Därför krävdes en defamering av motståndaren. Det skulle framgå av texten att fienden, genom sitt ociviliserade och oförnuftiga uppförande, hade provocerat fram ett nödläge som enbart kunde lösas genom våld och blodspillan.⁴⁴

Denna framställningskonst tillämpades i de dokument som hösten 1709 ledsagade Danmarks återinträde i Stora nordiska kriget. Ett gott exempel är den officiella krigsförklaringen *Manifest eller En summariske Forklaring over de retmaessige og hoj-vigtige Aarsager, som har beveget og saasom tvunget, hans kongel. Majest. til Danmark og Norge &c. &c. sine Riger og Lande imod Kongens af Sverrig mangfoldige Tiid efter anden tvert imod Traktaterne forovede, og herefter befrygtelige woldsomheder og forurettelser, at beskierme, og med de i alle Folkes Ræt tilladelige Midler, næst den Hojstes Bijstand, at sætte i tilstreckelig Sikkerhed*, i Sverige känd som »Danska manifestet«. Detta var en bombastisk liten skrift, utgiven på både danska, tyska, franska och latin. Texten var utarbetad av den kungliga ämbetsmannen Frederik Rostgaard, men i sedvanlig ordning utgick krigsförklaringen från fiktionen att det var rikets monark som talade. Här framställdes Sverige, framförallt den svenske kungen, i termer av traktatsbrott, krigslystnad och äregirighet. Därtill avhandlades fyra klagomål av mer detaljerad karaktär. Bland annat omtalades ett panegyriskt ode från 1706 där Karl XII hyllats som »Hercules Genuinus, Carolus, Magnaæ Scandinaviæ Imperator«. ⁴⁵ Enligt *Danska manifestet* var detta »...et aldeles urimeligt og ham ingenlunde tilkommende, men Os i Særdeleshed meget præjudicerligt Navn...« ⁴⁶ Inte nog med det, kvädets »arrogante expressioner« var en direkt utmaning till krig – ett hånfullt handskslag i ansiktet på Danmark och dess stolta kungahus. Lämnades skymfen obesvarad fanns det risk att hela den nordiska maktbalansen föll samman. Därför var Frederik IV tvungen att ripostera, trots att han var en fredsälskande furste, alltid agerande utifrån förnuftets, rättfärdighetens och den gudomliga nådens diktat.

⁴⁴ Berndt Klesman, 2002, *Agonale Ehre. Bellizität und Virilität in Kriegserklärungen der frühen Neuzeit*. (Uppsats framlagd vid AIM GENDER:s konferens i Stuttgart-Hohenheim den 7-9 november 2002, PDF-fil: www.ruendal.de/aim/gender.html), 2002, s. 7f.

⁴⁵ På modern svenska, ungefär »Den sanne Herkules, Karl, hela Skandinaviens härskare«.

Denna behärskade och motvilligt militära självbild framträder också i det kungliga plakat som den danska armén distribuerade i Skåne för uppläsning i provinsens sockenkyrkor. Här talar Frederik direkt till den skånska befolkningen och kungör att han »...højnødvendigen været foraarsaget at gribe til Waaben och Wærie...« på grund av »...de mangfoldige imod Os og Vore Undersaater af Sverriges Krone forøvede Voldsomheder og Forurettelser...«⁴⁷ Den danske kungen kom inte bara som vän utan även som befriare och beskyddare, driven till vapen av en sann landsfaderlig kärlek till sina förfäders undersåtar.

Skillingtryckspropagandan förstärkte den ridderliga fursteprofilen genom att framhäva den befriade landsdelen som kvinna. *De overblefne gamle Danske Hierters Fryde-Sang over Kong Friderich dend Fierdis lykkelig Land-Gang, som skeede ved Raa-Aare, mellan Helsingborg og Lands-Crone den 11 Novbr. Anno 1709*, utgiven strax efter krigsutbrottet, inleds med dramatiska skildringar av skåningarnas misär under svenska kronan. Folket i Skåne hölls inspärrat i »Trældomens Huus« och hemsöktes av pinor som minde om israelernas situation under Gamla Testamentets grymma Farao. Det var för att rädda detta nödlidande folk som kung Frederik angrep Sverige. Och när han äntligen beträdde den skånska myllan, i spetsen för sina stolta »Cimbriske Helte«, var det både seger och kärlek i luften: »Möen han tage som snarast til Kone, Med-giften blive den yndige Lands-Crone.«⁴⁸

»Möen« betecknade i detta sammanhang Malmö, som tillsammans med Landskrona var utrustade med starka fästningar och därigenom höll stånd mot det danska angreppet.⁴⁹ Den segervissa förkunnelsen om

⁴⁶ Se *Manifest eller En summariske Forklaring over de retmaessige og høj-vigtige Aarsager, som har beveget og saasom tvunget, hans kongel. Majest. til Danmark og Norge &c. &c. sine Riger og Lande imod Kongens af Sverrig mangfoldige Tiid efter anden tvert imod Tractaterne forøvede, og herefter befrygtelige woldsomheder og forurettelser, at beskiærme, og med de i alle Folkes Ræt tilladelige Midler, næst den Højestes Bijstand, at sætte i tilstreckelig Sikkerhed*, 1709. (Rigsarkivet, København: Tyske Kancelli. Udenrigspolitiske Afdeling; Sverige AII, 1709-1718. »Trykte Manifeste og Stridsskrifter vedr. Krigen med Sverige«.)

⁴⁷ »Patent Til Indbyggerne i Skaane og tilhörige Provnzier«, 12/11 1709, *Frederik den Fjerdes Forordninger fra 1699 til 1730*.

⁴⁸ »De overblefne gamle Danske Hierters Fryde-Sang over Kong Friderich dend Fierdis lykkelig Land-Gang, som skeede ved Raa-Aare, mellan Helsingborg og Lands-Crone den 11 Novbr. Anno 1709. Melod. Kommer I Cimbriske Heldte med äre, etc.« i *29 Viser angeende Krigen 1709-1720. Samlingsbind*, 1720, København. (Det kongelige bibliotek, København.)

⁴⁹ Knud Fabricius, 1958, *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. Studier over nationalitetsskiftet i de skaanske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene. Del 4: Uniformiteten – De verdslige stænders forsvenskning*. (København: Nordisk forlag.), s. 281ff; Lars Ericsson, 2004, *Krig och krigsmakt under svensk stormaktstid*. (Lund: Historiska Media.), s. 140ff.

ett snarligt oskadliggörande av dessa nyckelstäder uttrycktes alltså som ett förestående bröllop.

Ett annat exempel är den tryckta hyllningsdikten *Aeternis vireat foliis data Palma Coronae*⁵⁰ där landstigningen beskrevs som en lycklig familjeåterförening med kung Frederik som fadern:

Land! Skøne Skaane Land! Ældgamle Kempe-Moder!
Du Konge-datter, som har Danske Belt till Broder!
Kom! Kyss din Faders Fod...⁵¹

Det är denna självutnämnda befriare som försöker våldta den dygdiga skånska damen i Andreas Rydelius segervisa, framställd några kritiska månader efter det danska inträngandet i Sverige. Och den smickrande talekonst som hånas i visan refererade naturligtvis till Frederik IV:s skånska plakat.

En liknande allusion förekommer i det öppna brev som Skånes generalguvernör, general Magnus Stenbock, utfärdade till svenska folket den 17 januari 1710. Brevet författades i samband med den danska framryckningen i norra Skåne och var i allt väsentligt ett försök att mobilisera ett bondeuppbåd från de angränsande länen. Alla »redlige män« och »trogne compatrioter« manades »gå man ur huse« för att hjälpa Stenbock att »förjaga« och »med allvar att utrota« den slemma inkräktaren. Stenbock förklarade att fienden kommit till folket i Skåne med löften om »betalning och gyllene berg«, men att danskarna tidigt röjt sina illvilliga avsikter, bland annat genom att förfölja präster och kungliga ämbetsmän, förstöra allmogens egendom samt skilja »...Äkta Folk och Barn med Våldsamhet från varandra...«⁵² Alltså: genom hotet mot det kvinnliga och »dem därhemma« förvreds den ridderlige danske kungen till en ohederlig erövrare med rov och våld i sinnet.

Under kriget i Skåne 1709-1710 lade tillfälligheternas spel ett slagkraftigt ordvapen i de svenska propagandamakarnas händer. Den danska överbefälhavaren Christian Ditlev Reventlow hade nämligen ett namn som inbjöd till associationer kring temat räv, exempelvis det fyn-

⁵⁰ På svenska: »Må den segerpalm, som givits din krona, grönska med eviga blad.« Se Sture Bolin, 1929, »Några dikter från skånska kriget 1709-10« *Kullabygd. Kullens hembygdsförenings årskrift*, s. 19.

⁵¹ *Aeternis vireat foliis data Palma Coronae. Flere slige Lykke-Greende Gud dig Firedrik forleene. Nordens stormægtigste Monarch, Till allerunderdanigst vel kom ved Hans Kongelige Majestets Seyer-rige Land-gang paa Skaane, den XI novembris, 1709.* U.o. (Det kongelige bibliotek, København.)

⁵² *Ett BREF, skrifwit af Kongl. May:ts högtbetrodde Mann, General och Gouverneur, Högwälborne Herr Grefwe MAGNUS Stenbock, till alla Sweriges Rijkets Undersåtare den 17 Jan. 1710. Stockholm, tryckt hos Joh. H. Werner, Kongl. Boktr, 17/1 1710.* (Lunds universitetsbibliotek, Lund.)

diga *Rävenklo*. Både i Sverige och Danmark var räven en välkänd metafor för en listig men osympatisk person med illvilliga intentioner. Att man »dolde en räv uti sina faggor« betydde på svenska att man hyste svekfulla planer, medan en person vars »räv var kommen i band« hade tyglat sin ondska – ett uttryck som för övrigt användes om Danmark i Gustav Vasa-historiografen Peder Svarts propagandistiska genmäle på den danska rimkrönikan.⁵³

I fallet Christian Reventlow användes rävsymboliken för att illvilliggöra danskens intentioner och förråa hans manlighet. Det är med sina skarpa rävaklor som den danske herren i Rydelius visa »river« stackars Skåne. Och genom samma metafor utmålar jungfrun sin tillbedjares kärleksyttringar som idel falskspel, framdrivet av själviska och för henne menliga intentioner:

Hjärtligt älskar I Er Nästa
Men allt för Ert eget bästa
Räven Friar åt sin Klo
Gåsen mins hur grovt han kysste
Och sin Vän så illa tryckte
Hur kan hon hans Ögon Tro? ⁵⁴

Men vad hände med de kvinnor som lät sig snärjas av rävens tal? Rydelius lyfter fram Skånes olydiga dotter Elsa som ett varnande exempel. »Lockad dels och skrämnd« trotsade Elsa sin moders uppmaningar, därför blev hon »stackarn skämd« av den rävaktiga friaren. Skamliga Elsa, som alltså förlorade sin dygd i rävspelet, symboliserade i sammanhanget Helsingborg: den enda av de skånska städerna som kapitulerade för invasionsstyrkan och svor trohetsed till den danska kungen.⁵⁵

Rävmetaforen figurerade inte bara i Rydelius bidrag. Den används också i det anonyma skillingtrycket *Efterminne af Den Härliga Segern, Som Gud förlänade Sveriges Barn den 28 Februari År 1710 emot Juten* – en käck visa som utkom i en lång räckta nytryck under hela 1700-talet, under titlar som *Stenbocks-visan* eller *En vacker visa om de danska rävars anfall i Skåne anno 1710*.⁵⁶ Visan beskriver kung Frederik som en patetisk och äre-

⁵³ *Svenska Akademiens Ordbok*: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> – sökning: »räv«, spalt R4209 [1962].

⁵⁴ *Skåne sjunger och qwiller*, 1710.

⁵⁵ Arthur Stille, 1903, *Kriget i Skåne 1709-1710*. (Stockholm: Militärlitteratur-föreningens förlag.), s. 47; Ulf Sundberg, 1998, *Svenska krig 1521-1814*. (Stockholm: Hjalmarson & Högberg.), s. 304.

⁵⁶ Ewert Wrangel, 1910, »Helsingborgssegern i dikt och visa« i Samuel E Bring *Magnus Stenbock. Minnesskrift på 200-årsdagen af slaget vid Helsingborg*. (Stockholm: Nordstedt.), s. 67ff.

girig furste. Han sitter ensam »på sin stol« och drömmer om något »att göra« för att visa sig på styva linan – »Om jag är en konung, som jag var i fjol, så skall jag de svenska förgöra!« Uppdraget ges till »Rewenklou«. Det klargörs snart att denne är en tjuvaktig äventyrare som kommer till Skåne för att röva och härja. Tillsammans med 18 000 man färdas han över sundet för att sätta »Svärdet på Sveriges strup«, glatt påpekandes att därhemma är födan dyr, men i Skåne kostar den »slätt icke en styver«.

När Rewenklou slutligen ställs inför den nya svenska armén slungar han hotelser och skrånande förolämpningar över Magnus Stenbock och hans soldater:

Rewenklou börja med stort Rop
De svenske Männer förakta
Måns Stenbock kom hit med din lilla Hop
Dina Getter måste vi slakta.⁵⁷

Men slaget vid Helsingborg avslöjar de hotfulla orden som innehållslöst skrävel, och tillsammans med sin konung reser »Rewen som eljest war stor i trut...« tillbaka till Danmark. Innan visan slutar hinner Rewenklou emellertid håna en gråtande kung Frederik – att föra krig i Sverige var ingenting för regenter av hans sort, som istället borde »...bli hemma och sitta i Ro«⁵⁸ Alltså: det danska krigsföretaget i Skåne styrdes av en äregirig vekling till furste och en skrytaktig plundrare till befälhavare. Två ohederliga rävar som i det rättfärdiga krigets namn gjorde sig skyldiga till omanliga illdåd.

Mobilisering av krigisk manlighet

Bilden av den hotade kvinnligheten användes inte bara negativt för att misskreditera fiendens intentioner. Jungfrun rymde även en positiv appell till manliga handlingar – en appell riktad till kungens soldater och hemmavarande undersåtar.

Också i detta sammanhang var djurmetaforerna viktiga. När Skåne i Rydelius visa noterar att Stenbocks annalkande undsättningshär består av »idel gossar« utbrister hon: »Gossar kämpen nu som Karlar, Stå som Bockar emot Harar.«⁵⁹ Och i *Efterminne av Den Härliga Segern* ropar Stenbock som svar på Rewenklos ovan anförda förolämpning:

⁵⁷ *Efterminne af Den Härliga Segern, Som GUD förlänte Sweriges Barn den 28 Februari Åhr 1710 emot JUTEN. Kan siungas som: Then signade dag.* U.o.o.å. [1710] (Kungliga biblioteket, Stockholm.)

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ *Skåne sjunger och qwiller*, 1710.

Jag kommer, vänta mig var en Dag
 Men Getter har jag inga
 De är alla Bockar som jag
 På ditt Hjärta skall de springa ⁶⁰

Som synes var det populärt att generera djurmetaforer med utgångspunkt i befälhavarens namn. Råmaterialet tillhandahölls i detta fall av Magnus Stenbock: en färgstark person och ett färgstarkt namn som renderats en heroisk särställning i äldre svensk litteratur och folklöre, särskilt i den patriotiska myten om 1710 års nyupprättade krigshär som »Bockens getapojkar».⁶¹

Men bockmetaforen handlade inte bara om ett fördelaktigt personnamn. *Bock* var i sig ett laddat ord i det tidigmoderna samhället. Vid sidan av negativa innebörder av sexuell och satanisk karaktär fanns olika föreställningar om makt, våld och maskulin mognad kopplade till bocken: getahjordens ledarhane. Förutom den bondska vardag som i synnerhet de svenska skillingtrycken anspelade på – en vardag där stångande getabockar sannolikt låg nära tillhands som symboler för kraftfull våldsanvändning – var bildspråket bibliskt sanktionerat. I Gamla Testamentets hebreiska originaltexter var bocken en ledarmetafor, så även i Martin Luthers tyska bibelöversättning.⁶² I samband med reformationen överfördes symboliken till den svenska bibelöversättningen och i Karl XII:s bibel (1703) kan man exempelvis finna uppmaningen att »skicken eder såsom bockar fram för hjorden» (*Jeremia* 50:8). Och det talas om »alla världens bockar» där översättningen från år 2000 istället framhåller »jordens härskare» (*Jesaja* 14:9).⁶³

⁶⁰ *Efterminne af Den Härliga Segern*, 1710.

⁶¹ Uttrycket »Bockens getapojkar» baseras på föreställningen om att Stenbocks armé vid Helsingborg bestod av gubbar och ynglingar med dålig träning och ännu sämre utrustning, klädda i träskor och slitna vadmalsskador. Föreställningen var särdeles utbredd i 1800-talets nationalistiska historieskrivning. I ett nummer av Svenska Familj-Journalen från 1867 återfinns en artikel om »Måns Stenbock och slaget vid Helsingborg» där man bland annat kan läsa att »denna här var den indelade Svenska hären, tapper och modig och Svensk, i trots för skinnpelsen och bondtröjan, samt ensam tillräcklig att vinna seger...» (Se <http://runeberg.org/famijour/1867/0070.html>, s. 66.) Lundaprofessorn Arthur Stille var en av de första som betonade getapojkarnas mytiska beskaffenhet. I *Kriget i Skåne 1709-1710* från 1903 visade han nämligen att hälften av den svenska hären bestod av gamla beprövade regementen, den andra hälften av nyrekryterade soldater i ålderskategorin 20 till 30 år. Se Stille, 1903, särskilt s. 220f.

⁶² *Svenska Akademiens Ordbok*: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> – sökning: »bock«, spalt B3662 [1917].

⁶³ Exempler kommer från 1978 års faksimilversion av Karl XII:s bibel: *BIBLIA, THET ÄR ALL THEN HELIGA SKRIFT PÅ SWENSKO; EFTER KONUNG CARL THE TOLFTES BEFALNING MEDH FÖRRIGA EDITIONER JÄMNFÖRD; SUMMARIER/OCH MARGINALI-*

Med denna etymologiska exkurs i bakhuvudet förstår vi att propagandans hotade kvinnlighet också var en katalyserande kraft som skulle göra kungens undersåtar till riktiga män. Likt bockar skulle de försvara sina skyddslingar – sina kvinnor, barn och gamlingar – med kraft och aggressivitet. Detta var en mycket stridslysten form av manlighet, dels definierad i förhållande till undersåtarnas ungdomsfas, *gosse-* eller *getastadiet*, dels till den omanliga fiendesoldaten – *haren*.

Fiendesoldaternas omanlighet kopplades till den liderliga variant som uppbars av deras furste. Deras stridskapacitet reducerades nämligen av att de stred för en orättfärdig sak. Men det rör sig ändå om två olika framställningar av det omanliga. För soldaten handlade det främst om hans uppförande i strid – ett uppförande som i fiendens fall beskrevs som fegt och kraflöst. Rydélius talar ironiskt om »modige kämpar« som springer för Stenbocks »ungdomsskara« och med »blodig skjorta« pliktar »...för sin Herres kättjas skull«. ⁶⁴ I *Efterminne av Den Härliga Segern* är Rewenklos knektar lika odugliga som deras herre är ohelderlig. När de svenska bockarna börjar »stånga« inleds en skoningslös slakt: de »...slog tolv tusende Jutar ihjäl, och fångade gruvliga många.« Av de fiendesoldater som inte dog i strid fick de allra flesta »sin väl förtjänta lön« när de förblödde »i kalla vattnet« under en desperat flykt över sundet. ⁶⁵

Bockens manlighet handlade inte om förnuft och affektkontroll. I detta sammanhang definierades den goda manligheten som ett furiöst och skoningslöst våldsbruk mot dem som hotade riket. På slagfältet var det positivt för kungens män att låta sina handlingar dikteras av överväldigande affekter och sinnesstämningar: hämndlystnad, hat, raseri och blodtörst. *Blod* var ett av de mer frekventa orden i propagandan, delvis reserverat för hyllningar av den goda offerdöden, men också kopplat till det fiendeblood som kungens manliga kämpar göt med sina rättfärdiga vapen. ⁶⁶ Ingen misskund skulle visas motståndarsidans soldater, inte ens om de backade.

Den flyende soldaten gestaltas genomgående med djupaste förakt. Och bruket av våld mot retirerande fiendestyrkor – att slå »fienderyggen« blodig – lyftes ofta fram i positiv dager. Detta gäller inte bara skil-

ER Å NYO ÖFWERSEDDE; CONCORDANTIER/OCH ANMÄRCKNINGAR FÖRÖKADE; NYA REGISTER/OCH BIBLISK TIDERÅKNING INRÄTTADE; MEDH MERA/SOM FÖRETALET UTHWISAR. Medh Kongl. Maj:tz allernådigsta frihet. Facsimileutgåva av Carl XII:s kyrkobibel av år 1703. (Stockholm: Gidlunds förlag.)

⁶⁴ *Skåne sjunger och quiller*, 1710.

⁶⁵ *Efterminne af Den Härliga Segern*, 1710.

⁶⁶ Anna Maria Forsberg gör samma observation i sin studie av visdiktningen kring Narva, där blod likaledes var ett av de vanligare orden. Se Forsberg, 1998, s. 126.

lingtryckens värld. Utan anspelningar på den hotade kvinnligheten figurerar samma framställning av den manliga kampen i den officiella svenska relationen över slaget vid Helsingborg. Anförd av en handfull namngivna högre befäl attackerar den svenska hären »med värjan i hand« och driver »bravt« och »manligt« den förskansade fienden på flykten:

Således är Kungl. Maj:ts Trupper inom en timmas förlopp med Guds Hjälp icke allenast ovanbemälde fasliga moras passerade, utan hava ock Fienden, som med största fördel posterad var, manligen förjagat allt under dess Retrenchment vid Helsingborg. Uti förföljandet är av Fienden allt vad som finnas kunde nedgjort...⁶⁷

Texten hymlar inte med att stora delar av den danska hären nedgjordes på flyende fot och att fiendesoldaterna således höggs i ryggen. Snarare handlar det om en stolt demonstration av den egna slagkraften. Känslan som förmedlas är att fiendens grymma men harhjärtade fotfolk fick vad det förtjänade.

Att efter slaget uppvisa nåd och barmhärtighet mot tillfångatagna soldater framhölls paradoxalt nog som en dygd. Detta var en vanlig propagandabild av såväl Karl XII som Frederik IV.⁶⁸ Men nåd var något som utövades kungen eller hans högsta representant i fält. Den gode soldaten skulle inte tänka i termer av nåd. För den gemene undersåten som i krigstid tjänade sin konung var manlighet en dygd som i första hand utövades med värjan i hand, i en blodig närkamp mellan manliga hjältar och omanliga råskinn.

Att skicka sig manligt i strid var att skicka sig som en krigshund, med den elementära urmotsättningen *döda eller dödas* som enda rättesnöre. Ett axplock ur propagandaskrifterna visar hur viktig manligheten var för mytologiseringen av striden: »Gaar sin Fiende under Øyen, Mandigt tør han vove trøyen«;⁶⁹ »Matroserne kand, selv mandelig Stride før Danmarks land«⁷⁰; »För brinnande livet att fäkta och slå, när Fienden lirkar

⁶⁷ *RELATION om Then härliga Seger hwarmed GUD then Aldrahögste wälsignat Hans Kongl. Maj:ts af Swerige Wapen, under Generalens Hög-Wälborne Grefw MAGNUS Stenbocks anförande, emoot Den Danske ARMEEN wid Helsingborg den 28 Febr. 1710, 1710.* (Lunds universitetsbibliotek, Lund.)

⁶⁸ Se Rosenberg Welling, 1971, s. 131f.

⁶⁹ »En Liden Gratulation til Den Danske Søemand Som gaf sig op at Dandse med Svenske Sophie, den 5 Maj 1711, og tog samme med sig til Bytte. Hvorfore Jeg med andre tacker skyldigst. Melod. See! hvor bryster sig Lovise« i *29 Viser angeende Krigen 1709-1720, 1720.*

⁷⁰ »Glæde og Fryd ved Regienternes Vaaben Stilstand udi Danmarck og Sverrig paa 6. Maaneer indgaet fra den 8 Nov: i Danmarck og 8 hujus i Norge og til almindelig Førnyelse. Sangvies forfattet. under dend melodie: Far, Verden, far vel. Tryckt Aaar 1719« i *29 Viser angeende Krigen 1709-1720, 1720.*

på Sveriges lås, Fäderneslandet att värja och fri, bör manligen var och en trogen stå bi.«⁷¹ Och en dansk soldatvisa från 1711 beskriver handgranatens korrekta hanterande med följande ord:

Stick an, verv ind med Mandighed,
verv den med Magt i Fiendetroppen,
og brænd hand braf paa Pels och Kroppen.⁷²

Bilden av den hotade kvinnan skulle väcka denna blodtörstiga manlighet till liv. Metaforen var dock inte lika utbredd i den danska krigspropagandan, vilket kan förklaras av att danskt territorium inte anfäktades på samma sätt som det svenska av Stora nordiska krigets trupprörelser. Under krigets sista år hamnade visserligen den norska rikshalvan i händelsernas centrum, men med undantag för den kortvariga och förhållandevis smärtfria svenska invasionen av norra Själland förvandlades det egentliga Danmark aldrig till någon krigsskådeplats.

Men som tidigare nämnts fanns en tendens bland danska propagandamakare att beskriva erövrade områden i feminina termer: nödlidande kvinnor som befriades av den faderligt beskyddande dansken. I en visa från 1713 angående dansk-rysk trupplandsättning på den nordtyska ön Rügen, då en del av det svenska östersjöväldet, porträtteras ön som en krigstrött kvinna. Hon beklagar sig över svenskens härjningar – »Vore Mandkøn er borte, vores Handel er nedlagt« – och tillsammans med sina systrar Bremen och Stade uttrycker Rügen en längtan om att återvända till »...deris Faders Hus, som er Dannemark med ære«.⁷³

Ett avslutande exempel är *Marboens trohet och mandom, beprijsad vthi en wisa, honom och androm til vpmuntring, alfwarligen at tienna Gud och konungen: sig och fäderneslandet medh modh och blodh mot fiendens bäfwande spetzar och lod, redeligen at förswara* av lantmätaren Wilhelm Kruse. Skillingtrycket utkom anonymt i två upplagor under vintern 1709-1710 och användes sannolikt som värvningsvisa vid upprättandet av Stenbocks nya krigshär.⁷⁴

⁷¹ *Marboens trohet och mandom*, 1710. (Kungliga biblioteket, Stockholm.)

⁷² »En ny lystig Wise eller Opmuntring til alle brave Danske Soldater, dennem for dend Danske Krone med Lyst Stridende til Tidsfordrif. Under den lystige Melodie, Gedænckest du nicht an der Treue, Die du mich neulich zu gesagt, etc. Eller: som den gamle Hyrde Vise Det Sidste mand fra Doris hørde, etc. Componeret af en Soldat, som med Lyst paa Fienden at Hæfne sig Haaber Daglig, Tryckt Aar 1711« i *29 Viser angeende Krigen 1709-1720*, 1720.

⁷³ »Rygens Landgang. (Som skeede den 23 Julii 1713.) Forrestilles udi en Afskeeds Samtale Imellem Rygen og Sverrig, Som besvares paa begge Sider. I Danske Riim Sangviis forfatter under den Melodie: Sylvia hvi vil du ey, etc« i *29 Viser angeende Krigen 1709-1720*, 1720.

⁷⁴ Se Sture Bolins ovan anförda artikel om Wilhelm Kruse i *Karolinska förbundets årsbok*.

Visan inleds med allmänna uppmaningar till kamp, i första hand utifrån ärans krav och fädernas exempel. Men perspektivet skruvas snart in på förhållandena i Marks härad. Titelns något besynnerliga *Marbo* betecknade en person som bodde och verkade i denna västgötska lokalitet. Här gav männen prov på en föredömlig kämpaglöd:

Midsommars afton jag for genom Mark
 Där taltes att Fienden är tämliga stark
 Men Marbon han svara: vill' alla som jag,
 då ta vi med Guds hjälp i honom ett tag.⁷⁵

Marbons stridslystnad mejslas fram genom hänvisningar till hans hemmavarande kvinnfolk. Hurtigt pustar han: »Skynda min Kari, ta fram mina sko, Jag har sådant hjärta du kan inte tro.« Och han skingrar hennes oro genom att relatera en drömsk vision om ett förestående bröllop: »Jag drömde min kvinna, var grann som a bru, vem dristar sig att svära hon blir icke Fru.«

Hotet mot det kvinnliga är inte lika explicit som i Rydelius visa, men det är definitivt närvarande. Marbon ger sig ut för att försvara hemmafronten mot en fiende som »lirkar på Sveriges lås« och denna hemmafront utmålas som kvinnors, barns och gamlingars territorium.

Hemmafronten var problematisk rymd för den manlige undersåten. Han förväntades försvara och om nödvändigt dö för de hemmavarande, men kraven slutade inte där. För att bevara sitt manliga anseende måste han distansera sig från hemmafronten. Att i krigstid stanna hemma framstår i propagandan som suspekt, förknippat med manlighetens motsats. Och denna motsats var inte kvinnligheten, utan det omanliga.

Det kvinnliga stod för positiva värden – någonting utanför mannen som det var värt att dö för. Det omanliga inringades däremot som någonting störande i mannens uppförande. Och det framställdes som en alltigenom negativ företeelse. Som det skamliga, fega och själviska. Visan om Marbons mandom fastslår till exempel att den »...som med Haren i skogen tar säng« inte må »kallas för dräng«. Här ska ordet *dräng* förstås i den ålderdomliga bemärkelsen vuxen man eller duglig karl – ett uttryck som emellanåt användes om just krigsfolk.⁷⁶ Ett ännu mer kategoriskt påstående från samma skillingtryck är: »Den hund som ej fredar sin koja, sitt fat, bör hävas på dyngan, bli korpar till mat.«⁷⁷

Det omanliga var alltså inte reserverat för fiendesidans soldater. Stig-

⁷⁵ *Marboens trohet och mandom*, 1710.

⁷⁶ *Svenska Akademiens Ordbok*: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> – sökning: »dräng«, spalt D2257 [1922].

⁷⁷ *Marboens trohet och mandom*, 1710.

mat skavde som ett latent hot i bröstet på varje kunglig undersåte. Den krigstida manligheten var svårfångad – en krävande, hal och undflyende dygd. Propagandan tillhandahöll dock vissa riktlinjer och genom bilden av den hotade kvinnan framhölls distinktionen mellan beskyddande och beskyddad som nyckeln till det manliga.

Könsmetaforer & manlighetsmyter – sammanfattande diskussion

Den hotade jungfrun var en populär metafor i Stora nordiska krigets propaganda. Motivet fyllde två viktiga funktioner. Den ena var mistänkliggörandet av fiendens avsikter. Bilden av en lidande kvinna gjorde motståndarfursten och hans knektar till representanter för en ohelderlig och passionsstyrd manlighet. Den andra var en maning till manliga handlingar. Genom jungfruns nödrop skulle en stridslysten manlighet retas fram ur rikets undersåtar.

Då propaganda syftar till att övertyga är det sannolikt att mottagarnas världsbild ingick i författarnas överväganden vid framställningen av texterna. Och även om propagandamakarnas antaganden inte nödvändigtvis korresponderade med folkets faktiska förställningar kan man utgå från att vissa grundläggande myter om samhällets beskaffenhet reproducerades i mötet mellan sändare och mottagare.

Jungfrumotivets mytiska resonansbotten var föreställningen om varje mans plikt att beskydda hustru och barn mot andra mäns framstötar. Denna föreställning var inte unik för tidigmoderna förhållanden. Från både äldre och senare tidsskeden finns åtskilliga exempel på hegemoniska manligheter som formulerats kring sådana beskyddarplikter.⁷⁸ Men i det tidigmoderna Norden ingick föreställningen i ett specifikt ideologiskt sammanhang – det lutherska husbondeväldet. Och det var inom ramarna för detta husbondevælde som jungfrumotivet gavs form och mening för propagandans mottagare. Genom bilden av den hotade kvinnan talade krigspropagandan till »gemene man« i dennes egenkap av blivande eller varande husfader och äkta make.

Mannens beskyddarplikter var en essentiell del av det lutherska äktenskapsidealet.⁷⁹ Den tidiga protestantismens svenska eldsjäl, Olaus Petri, skrev 1528 i *En liten undervisning om äktenskapet* att:

⁷⁸ För ett uppdaterat fågelperspektiv på manlighetens senare historia, se i synnerhet de tre inledande artiklarna i Stefan Dudink, Karen Hagemann & John Tosh (red), 2004, *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. (Manchester: Manchester University Press.)

⁷⁹ Husbondeväldet och den lutherska äktenskapsideologin behandlas närmare i min doktorsavhandling: Andreas Marklund, 2004, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*. (Umeå: Boréa Bokförlag.)

...mannen har arbete och omak för sin hustrus och barns bästa och välfärd, och ofta när så tiden och lägligheten tillkräver att fiender för handen är eller ock vad annat hända kan, måste han giva sig i döden för deras skull, att de skola sitta i frid, och rolighet och ha deras välfordran...⁸⁰

Genom reformationen sammanfogades det gamla nordiska husbondebegreppet med lutherdomens lära om det gudomliga kallet. Av Petri lär vi oss att när den äkta mannen »...tjänar sin hustru och barn, tjänar han Gud i det att han gör det som Gud honom bjudit och befallt har...«⁸¹ I grund och botten var den lutherska husbonden således en tjänarnas tjänare: hans viktigaste uppgift på denna jord var att säkra hustruns och barnens välfärd. Förmågan att leverera denna trygghet utgjorde grundbulten för mannens legitimitet som husets herre. Därför skulle han vara redo att offra livet för hustru och barn när helst faran stod för dörren, exempelvis gå i fält när »fiender för handen är«.⁸² Alltså: föreställningen om ett *manligt* offer för en hotad *kvinnlighet* ingick i tidens officiella framställningar av Det goda äktenskapet. Det var denna grundläggande myt om könens ordning och manlighetens väsen som krigspropagandan anspelade på genom bilden av den lidande jungfrun.

Dessa hotade kvinnor var inte det enda sättet för propagandamakterna att appellera till undersåtarnas manlighet. I mina studier av Stora nordiska krigets skriftliga propaganda har jag identifierat två större myt-komplex som användes parallellt med jungfrumotivet. Det första var den komplexa faderssymboliken och föreställningen om en maskulin guldålder. I propagandan besjälades det förflutna av en manlig anda som till stora delar gått förlorad. Härigenom skapades en förpliktande ödesgemenskap där kungens undersåtar bands samman med de manliga förfäderna, som genom krig och väldiga offer skapat det mäktiga *fäderneslandet*.⁸³ Det andra mytkomplexet kretsade kring den flyktiga men allestädes närvarande *äran* och gick i korthet ut på att framhålla vapen och våldsutövande som den snabbaste vägen till status och be-

⁸⁰ Olaus Petri (1914 [1528]) »Een liten vunderuisning om Ehteskapet« i *Samlade Skrifter af Olaus Petri. Första bandet*. (Uppsala: Sveriges kristliga studentrörelses förlag), s. 448.

⁸¹ Ibid., s. 449.

⁸² Att mannens två roller som husbonde respektive soldat kopplades samman ideologiskt noteras också av Anders Jarlert i artikeln »Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag« i Anne-Marie Berggren (red), 1999, *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. (Stockholm: Forskningsrådsnämnden.)

⁸³ Jag ägnar faderssymboliken särskild uppmärksamhet i en kommande publikation med arbetsnamnet »Fädernas blod. Faderssymboler, manlighet & patriotisk gemenskap under Stora nordiska kriget«.

römmelse. Genom anspelningar på en våldsbaserad ärekultur som normalt förknippades med adeln och det förbjudna duellväsendet framställdes krigstjänst för kungen som en manlig statussymbol.

I samlad form utmynnade dessa myter i ett upphöjande av döden på slagfältet som den högsta formen av manlighet. Villigheten att offra »liv och blod« för propagandans mytologiserade auktoriteter och gemenskaper konstruerades som manlighetens innersta natur. Sålunda sanktionerades staten mansidentiteter som baserades på förmågan att bruka och uthärda våld. Men den krigstida manligheten var en problematisk konstruktion där graden av statlig kontroll utgjorde skiljelinjen mellan rikets riddersvakt och samhällsordningens fiender. Framförallt var det en mycket konjunkturkänslig manlighet. Under krigstid var den önskvärd, men under fredliga förhållanden förvredes den till ett hot mot den inre friden.

Detta är tydligt i retoriken kring Stora nordiska krigets fredsslut. I både Danmark och Sverige florerade texter med en tydlig ambition att pacificera rikets mobiliserade manfolk. Krigarens svärdsbaserade manlighet skulle ersättas med »nygamla« mansidentiteter där arbetet stod i centrum – ett arbete som förlänades en hedersam lyster genom att kopplas till rikets återuppbyggnad: handeln skulle återupptas, markerna uppodlas och brödsäden skördas.⁸⁴ Detta kan illustreras av en fredsdikt som år 1721 utgavs vid kungliga boktryckeriet i Stockholm för att fira freden med Ryssland:

Hav tack nu, du trogne, du drivne soldat
 Gör plogbill av svärdet, så får du väl mat,
 Lär torvor och tuvor at dansa
 Far in i skogen där Björnar nu bo
 Driv ut dem, slå ihjäl dem, där ligger må tro
 Mer gott än mång Bonde vet ansa.

Den hemvändande soldaten uppmanas att smälta ner värjan till plogbill och anta livet som bonde. Förutom pacificering handlar texten om nyodling: krigsveteranen ska ge sig ut i skogen, utdika en god »mossemyr« och frambringa »Åkerbruks bok; Av vilken en idog snart bliver så

⁸⁴ Två danska exempel är »Glæde og Fryd ved Regienternes Vaaben Stilstand udi Danmarck og Sverrig paa 6. Maaneder indgaaet fra den 8 Nov: i Danmarck og 8 hujus i Norge og til almindelig Førnyelse. Sangvis forfattet. under dend melodie: Far, Verden, far vel« samt »GUDs Børns Fryds og Tacke-Tancker For GUDs Freds og Trøste-Tancker Imod sit Folck Da disse Riger Dannemarck og Norge blef entlediget fra den langvarige Kriig, og af GUD velsignet med en overnaade Ynskelig Fred. GUD har givet os Fred rundt omkring. Hvorfor Tacksigelsens-Fest skal holdes den 14 Novembr. 1720.« Bägge återfinns i kompilationen *29 Viser angeende Krigen 1709-1720, 1720.*

klok.« Också det lutherska husbondeväldet var en viktig del av denna fredstida manlighet: »Håll Hustrun och Barnen till bön och till flit, om de och till Herran sen sätta sin lit välsignar han allt vad de äta.«⁸⁵

Avslutningsvis bör det påpekas att den krigstida manligheten inte enbart omfattade vad vi till vardags förstår med män, det vill säga individer som i ett biologiskt eller genitalt avseende attribueras till det manliga könet. Visserligen förelåg privilegierade länkar mellan män och manlighet. Under den tidigmoderna epoken var manlighet en särskild dygd som tillsammans med tapperhet, måttfullhet och trohet användes för att omtala förtjänstfulla personer i likpredikningar och andra officiella sammanhang. Och till skillnad från exempelvis trohet tycks manlighet i första hand ha figurerat som mansdygd, framförallt tillskriven män med militär bakgrund.⁸⁶ Man bör också ha i åtanke att själva dygdebegreppet hade ett maskulint ursprung, då latinets ord för dygd, *virtus*, stammar från *vir*, det vill säga man.⁸⁷

Men även om maskulinum utgjorde alla dygders utgångspunkt fanns det flexibilitet i systemet och under vissa omständigheter kunde kungens kvinnor utföra manliga bragder. Med hänvisningar till Bländamyten och göticismens Bråvalla⁸⁸ – ett mytiskt slag där svearnas kung skall ha besegrat en hel här av daner – omtalar Wilhelm Kruses *Uppmuntringskväde* från 1716 »svenska amazoner« från »Bråvalls hed i Småland«: handlingskraftiga »pigor och matroner« som i sanning visste hur en fiende skulle trakteras:

Deras unge Män i strid,
Såsom hjältar dog:
Dessa, till att vinna frid,
Manna-Hjärta tog

⁸⁵ *Ofrids-Minne på Tacksägelsedagen för Sweriges Frid med Ryssland den 15 december 1721. Stockholm, uthi Kongl. Boktryckeriet, Åhr 1721, 1721.* (Kungliga biblioteket, Stockholm.)

⁸⁶ Åsa Karlsson, 1999, »En man i statens tjänst. Den politiska elitens manlighetsideal under det karolinska enväldet 1680-1718« i Berggren, 1999.

⁸⁷ Den »enkönsmodell« som den amerikanska historikern Thomas Laqueur presenterat för äldre tiders medicin – föreställningen att kvinnan inte var ett separat kön utan en ofullbordad version av mannen – kanske också är tillämplig på epokens dygdelära? För fler upplysningar om enkönsmodellen, se lämpligen Thomas Laqueur, 1990, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud.* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.) En bra introduktion till Laqueurs teori är Erling Sandmo, 1995, »Et virkeligt mandfolk. Teorier om kjønn i det tidlig-moderne Europa«, *Historisk tidskrift* [Sverige] 1995:4.

⁸⁸ Folkloristiska föreställningar om Blända och Bråvalla diskuteras i Ebbe Schön, 1993, *Kungar, krig och katastrofer. Vår historia i sägen och tro.* (Stockholm: Rabén & Sjögren.), s. 167ff.

Det fick liv i deras bröst
 Gick på landets ovän löst
 De, för han dem kysste,
 Blod ur honom kryste⁸⁹

Dessa rader riktades till rikets väravningsdugliga manfolk – i första hand egendomslösa män och yngre bondsöner mellan 20-30 år, även om man bör arbeta med hypotesen att auditoriet kan ha rymt ett okänt antal kvinnor i manskläder.⁹⁰ I förgrunden står den maskulina guldåldersmyten: i fädernas tid gick till och med kvinnorna i närkamp med rikets fiende. Därför hade de nutida ättlingarna ingen rätt att klaga när kungen och fäderneslandet krävde nya offer i krigets namn. Men versen rymmer också bilden av den hotade kvinnligheten. »Landets ovän« var ute efter hemmafrontens kvinnor och fanns inte männen där för att försvara dem tvingades de ta saken i egna händer.

Den manlighet som änkorerna från Bråvalls hed tvingades uppvisa var både ett föredöme och en varningsklocka för rikets män. Och en viktig poäng var att manligheten eller »mannahjärtat« inte var en inneboende egenskap – det var något kungens undersåtar »tog« genom att handla på rätt sätt i ett trängt läge. Något man bevisade i en krissituation. Och när man väl hamnade i ett sådant läge var det viktigt att handla rätt, för om man en gång försummat ett tillfälle att visa sig manlig var mannahjärtat svårt för att inte säga omöjligt att återfinna.

⁸⁹ Den fullständiga titeln är *Gudfruktige Soldaters och Trogne Undersåtares Dageliga Uppmuntrings-qwäde wid Närwarande Krigs- och swära hemsökelses-tider. Under then Melodie: Lyckan kommer, Lyckan går etc. etc. Den Gud fruktar Lyckan får. Tryckt år 1716, 1716.* (Kungliga biblioteket, Stockholm.) Första upplagan trycktes inför upprustningen av ännu en svensk armé, men visan utkom i ständiga nytryck under orostider. Sista skillingtycksversionen tycks ha utgivits under 1850-talet i samband med Krimkriget. Se Bolins artikel om Wilhelm Kruse i *Karolinska förbundets årsbok*.

⁹⁰ Både kulturhistorisk forskning och osteologisk arkeologi ger vid handen att kvinnlig transvestism inte var något okänt fenomen under den här perioden, särskilt inte i militära sammanhang, där vägen till erkännande och framgång handlade om att anpassa sig till de yttre koderna. Beträffande detta specifika exempel är *Uppmuntringskvädets* utgivningsår en viktig faktor. 16 år av krig och demografisk åderlätning kan ha gjort manlighetsbegreppet extra elastiskt, särskilt som Karl XII:s norska projekt utvecklades till en osedvanligt resurskrävande historia. Här kan det ha legat i propagandamakarnas intresse att fasonera texter som inom ramarna för dekorum också fick knektänkor och deras döttrar att sälla sig till kungens krigare. Om kvinnor i manskläder, se först och främst Rudolf Dekker & Lotte C. vand de Pol, 1989, *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe* (Basingstoke: Macmillan.)

SUMMARY

The Buck, the Fox & the Virtuous Lady

Gender-metaphors in Danish and Swedish Propaganda
during the Great Northern War

The article examines the metaphorical imagery of the suffering maiden in domestic war propaganda during the Great Northern War (1700-1721). The source material is made up by ballads and royal decrees of Swedish and Danish origin, primarily stemming from the winter of 1709-1710 when the Swedish province of Scania (Skåne) served as the main theatre of war. Although the figure of the maiden had a feminine exterior, the imagery was to all intents and purposes a matter of masculinity. The texts were fashioned by men primarily addressing other men. And the suffering maiden belonged to a larger metaphorical repertoire that served to render meaning and legitimacy to the war in general and male soldiering in particular. By deconstructing the maiden and associated images, the analysis aims to expose the contemporaneous myths of manliness exploited by the propaganda makers. During the war in Scania, Swedish propaganda depicted the whole province as well as individual towns in the form of virtuous yet endangered ladies. These metaphorical women fulfilled two important objectives. To begin with, the imagery aimed at a disreputable portrayal of the Danish enemy through the manliness of the rival prince. The references to helpless women and the associated language of rape made Fredric IV and his military commanders into ugly examples of a debauched and dishonourable masculinity. In the case of Scania, these treacherous forms of masculinity were epitomised by the figure of the fox (räv): a linguistic pun on the name of the Danish commander-in-chief – Christian Reventlow – and a popular metaphor for people with ominous intentions. Secondly, the maiden's agony functioned as a call to manly deeds. Her cries were crafted to stir up aggressive and combative forms of manliness amongst the king's subjects. Also in this regard, the propaganda makers made use of various animal metaphors. For instance, the lady of Scania prompted her defenders to fight as he-goats or bucks (bockar) – a Biblical metaphor for force and authority as well as a reference to the prominent Swedish general Magnus Stenbock. Through this carefully gendered imagery, the propaganda addressed the »common man« in his capacity as husband or husband-in-waiting. It played upon the duty of the Lutheran husband to guarantee and if necessary die for the safety and well-being of wife and children. Close links were thus construed between marital and martial manliness. And the mythical notion of male sacrifice for endangered femininity was elevated as the very essence of masculinity. Thereby, the imagery of the suffering maiden contributed to a male ideal based on furious violence and martial sacrifice. During the Great Northern War, death on the battlefield was made to appear as the highest form of manliness any loyal subject ever could achieve.